

आठवणीतला दिवस

अनंतचतुर्दशीच्या दिवशी शाळांना दुपारी अर्धा दिवस सुटी असायची. यावर्षी तर ती संस्थानात साप्ताहिक सुटी असलेल्या शुक्रवारीच आली होती. पण मी आदल्या दिवशीही शाळेत गेलोच नव्हतो.

शाळेकडे कुणाचे लक्षच लागणे शक्य नव्हते. चार- पाच दिवसांपासून राजुरी वेशीच्या बाहेर शाळेच्या जवळ रस्ता दुरुस्तीसाठी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला आणून टाकलेल्या खडीच्या ढिगावर लोखंडी टोप्या घातलेले काही शस्त्रधारी पोलिस बसलेले दिसू लागले होते. शाळेच्या फाटकाच्या अलीकडे दत्तू आणि दिगंबर यांचे रस्त्यावर चालणारे चहाचे दुकान बंद झाले होते. वातावरणात अनिश्चितता आणि तणाव दोन्ही होते. शाळा सुटण्याची वेळ झाली म्हणजे अंगणात आई आणि मोठ्या दरवाज्याबाहेर माझे चुलते माझी वाट पाहत उभे असत. 14 तारखेला आमच्या शाळेत एक सभा होणार होती. चुलत्याबरोबर- बाबाबरोबर मी येतो म्हणालो. म्हणून त्यांनी मलाही सभेला नेले. आदल्या दिवशी वारलेल्या जिनांच्या मृत्यूबद्दल शोक व्यक्त करण्यासाठीची ती सभा होती. अशा सभेला खरे म्हणजे खूप गर्दी असायची. परंतु खाली मांडलेली बाकेही पूर्ण भरलेली नव्हती. शाळेच्या व्हरांड्यात व्यासपीठ केले होते. आम्ही गेलो तेव्हा आमचे एक शिक्षक महबूबखाँ साहेब यांचे भाषण चालू होते. त्यांच्या हातात एक नकाशा होता आणि तो ते अधूनमधून दाखवत होते. फाळणी झालेल्या विभक्त भारताचा तो नकाशा होता. महबूबखाँ हे अतिशय मृदू स्वभावाचे शिक्षक होते. शाळेतसुद्धा समारंभाच्या वेळी ते अतिशय शांतपणे बोलत. सभेत जमलेले लोक एकमेकांशी फारसे बोलत नव्हते. आम्ही शेवटच्या रांगेत उभेच होतो. आमच्या जवळच उभ्या असलेल्या माणसाच्या जवळ एक लहान आकाराची बंदुक होती. ते काय आहे असे बाबांना मी विचारले, बाबांनी ती स्टेनगन आहे असे मला सांगितले. सभा संपण्यापूर्वीच आम्ही तेथून परत निघालो आणि घरी आलो. बाबा आणि त्यांचे एखादे मित्र ऑल इंडिया रेडिओच्या बातम्या ऐकायला बुंदेलपुण्यात भिक्कमसिंगांच्या घरी जायचे. ते त्या दिवशीपासून गेलेच नाहीत.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी शाळेत गेलो तेव्हा नेहमीप्रमाणे

तबादे खालिके आलम यह रियासत रखे।

तुझको उस्माँ बसद इजलाल सलामत रखे।

अशी निजाम उस्मानअली खान यांना दीर्घायुरोग्य चिंतणारी प्रार्थना झाली आणि त्यानंतर आमचे हेडमास्तर जुल्फेकार अली यांनी एक छोटेसे भाषण केले. 'आपल्या राज्यावर हल्ला झाला आहे आणि आपले सैनिक शौर्याने त्याचा मुकाबला करीत आहेत, सावध रहा. विमानांचा आवाज ऐकू येऊ लागला तर घरात जा. बाहेर पडू नका.' असे काहीसे ते सांगत होते. त्यांच्या भाषणानंतर आम्ही वर्गात गेलो; पण वर्ग झालेच नाहीत. शिक्षकांनी पाच- दहा मिनिटे आपापल्या वर्गात काही थातुरमातुर बोलून वेळ काढला आणि मुलांना घरी जाण्यास सांगितले. दोन दिवसांपूर्वीच असे झाले होते. त्यामुळे नंतर मी शाळेत गेलोच नव्हतो.

आमच्या घरी बाबांनी (चुलत्यांनी) अनंताचे व्रत घेतले होते. अनंतचतुर्दशीला बाबा अनंताची पूजा करीत. चौरंगावर सत्यनारायणप्रमाणे पूजा मांडून अनंताची (गाठलेल्या दोऱ्याची) पूजा करावयाची. सकाळपासून पूजा संपेपर्यंत बाबा उपवास करीत. पूजेनंतर तो अनंत मनगटावर बांधत. पूजा सांगायला आमचे उपाध्ये गोविंदाचार्य

अण्णा येत. त्या वर्षी ते आलेच नाहीत. दोन- तीन तास चालणारी ती पूजा त्या दिवशी बाबांनी स्वतःच थोडक्यात आटोपून घेतली. आम्ही जेवणेही उरकून घेतली. काही आवाज ऐकू येऊ लागले. म्हणून मी गच्चीवर गेलो मोठे फटाके उडविल्यासारखे आवाज येत होते. खाली जाऊन बाबांना विचारले तेव्हा त्यांनी ते बंदुकांचे आवाज आहेत असे सांगितले. भारत सरकारचे सैन्य आले असावे व युद्ध सुरू झाले असावे असा सर्वांनी अंदाज केला. पण ते आवाज फार तर पंधरा- वीस मिनिटे टिकले. त्यानंतर सर्व शांत झाले. गच्चीवरून पाहिले तर रस्ते सगळे निर्मनुष्य दिसत होते. काय चालले आहे, काय झाले आहे हे कळायला काही मार्ग नव्हता.

काही दिवसांपासून सगळ्या गावाप्रमाणे वाड्यातसुद्धा तणाव होता. चळवळ सुरू झाल्यानंतर सरकारी नोकऱ्या सोडून द्या असे काँग्रेसने आवाहन केले होते. माझे वडील तर जेलमध्येच होते. चुलत्यांनी महसूल खात्यातील त्यांची चांगली नोकरी सोडून दिली होती आणि एक छोटेसे कटलरी- स्टेशनरीचे दुकान धोंडापुरातच त्याचवर्षी सुरू केले होते. दुकानही तीन-चार दिवसांपासून बंदच होते. भारतीय सैन्य संस्थानात शिरले तर ते गावात पोहोचण्यापूर्वीच सर्व हिंदुंची कत्तल केली जाणार आहे अशी एक अफवा पसरली होती. रझाकारांचे आणि इतेहादुल मुस्लमिनचे पुढारी जी बेजबाबदार आणि भडकवणारी भाषणे करीत होते त्यामुळे अशा अफवांना बळ मिळत होते. त्यांच्या चिथावणीमुळे काही गावात खरोखरच दंगली आणि जाळपोळ झाली होती. निरपराध माणसे मारली गेली होती. स्त्रियांवर काही ठिकाणी अत्याचारही झाले होते. गुंडांची संख्या कमी असली तरी त्यांच्याजवळ शस्त्रे होती आणि सरकार गुंडगिरीविरुद्ध नागरिकांचे रक्षण करणार नव्हते. त्यामुळे लोक घाबरलेले होते. आपल्या रक्षणासाठी काही करावे असे वाटले तरी फारसे काही करता येणार नव्हते. पण तरीही काहीना काही हालचाल करायलाच हवी होती. चुलत्यांच्या दुकानात काचेचा आणि चीनीमातीचा जो माल येई तो गवतात गुंडाळून येई. आमच्याकडे माझे एक मावस चुलते शेषराव राहत. या शेषकाकांनी दुकानातले बरेचसे गवत घरी आणले आणि ती गच्चीवर नेऊन ठेवले होते. गुंड मोठा दरवाजा तोडून आत आलेच तर त्यांच्यावर गच्चीवरून ते गवत पेटवून अंगणात टाकावे अशी त्यांची अफलातून कल्पना होती. आमच्या गच्चीच्या काही भागावर वर एक छोटे पत्र्याचे छत होते. ते पत्रे उडू नयेत म्हणून त्यावर काही दगड ठेवले होते. तेही अशा कामाला येतील असा त्यांचा समज होता. आपल्या मनातल्या या कल्पनाचा व तयारीचा काही उपयोग नाही हे त्यांनाही कळत असले पाहिजे. अशा योजना मनात आणणे हा आपल्या मनातील भीती कमी करण्याचा एक उपाय होता.

वाड्याच्या अंगणामध्ये एक लाकडी फलाट पडलेला होता. त्यावर आजी आणि बाबा बोलत बसले होते. मी जवळच पाऱ्यावर बसलो होतो. सखारामपंत वाड्याच्या मागच्या दरवाजातून आले. सखारामपंत माझ्या चुलत चुलत्याकडे विद्यार्थी म्हणून शिकायला होते. शिक्षणानंतर ते पोलिसमध्ये भरती झाले. संस्थानातल्या सगळ्याच पोलिसांना रजा रद्द करून कामावर बोलावण्यात आले होते. परंतु सखारामपंत गेलेच नव्हते. 'शस्त्र द्या म्हणजे मी गावाबाहेर लढायला जातो, असे मी म्हणालो. पण शस्त्रेच नव्हती. नुसतेच काय लढणार. म्हणून मी कामावरच गेलो नाही.' असे त्यांनी अधिकाऱ्यांना सांगितले होते. ते प्रतिकाराच्या कामावर गेले नसले तरी तिकडे काय घडले याची चौकशी करून ते आले होते. बीडला सैनिक फारसे नव्हतेच. सशस्त्र पोलिसांच्या तुकडीने दहा- पाच मिनिटे प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय सैन्याने तुम्ही हकनाक मरू नका असे त्यांना सांगितले. तेव्हा बहुतेक लोक शरण आले. मात्र आमच्याच घराच्या पलीकडे राहणारा राक्षसभुवनकरांचा कल्याण हा मात्र आपण नोकरी करतो त्या निझाम सरकारसाठी लढले पाहिजे या कल्पनेने शरण येण्यास नकार देऊ लागला तेव्हा त्याला सैन्याने टिपले आणि तो हकनाक बळी गेला.

रस्त्यावर काही ओरडा ऐकू येऊ लागला म्हणून गच्चीवर जाऊन मी पाहिले तेव्हा एक माणूस हातात स्टेनगन घेऊन नदीच्या दिशेने पळत चालला होता आणि पळतापळता 'दुश्मन आया है, मुकाबलेको चलो' असे ओरडत होता. त्याची पळण्याची दिशा मात्र त्याचा दुश्मन आला त्या दिशेच्या नेमकी उलट्या दिशेची होती. थोड्या वेळात आबा बाब्रसही आले. ते आमच्याच वाड्यात राहत होते. भारताची फौज आली आहे व ती गाव ताब्यात घेणार आहे असे त्यांनीही सांगितले. आजी उठून स्वयंपाकघरात गेली. तिने साखरेचा डबा आणला. सखारामपंत आणि आबा यांच्या हातावर थोडी थोडी साखर घातली आणि मधूनच आपल्या डोळ्यातले पाणी पदराने पुसले. आजीच्या अन् आईच्या लेखी आता काका म्हणजे माझे वडील तुरुंगातून सुटतील हा येऊ घातलेल्या स्वातंत्र्याचा अर्थ होता.

वाड्याचा मोठा दरवाजा बाबांनी उघडला. रस्त्यावर कुणीच नव्हते. दुकानेही बंद होते. एखादा हरताळ असावा तसे वातावरण होते. मोठ्या दरवाज्याच्या डावीकडे सोनाराच्या दुकानासमोर छोटासा दगडी ओटा होता. त्यावर बाबा थोडावेळ टेकले. मी दरवाज्यातच उभा राहून बाहेर पाहत होतो. एवढ्यात 'निझाम मुर्दाबाद', 'भारत जिंदाबाद' अशा घोषणा देत आमच्या गल्लीतला महारुद्र आणि दहा- बारा अगदीच लहान लहान पोरे आली. फारसा काही कामधंदा न करणारा आणि शिक्षणही न घेणारा महारुद्र आमच्या परिचयाचा होता. एक राजवट संपली आहे आणि दुसरी सत्ता आली आहे याची द्वाही महारुद्र आणि ती मुले गावात फिरवीत होती. निर्भय झाल्याचा, स्वातंत्र्याचा आनंद काय असतो हे त्या मुलांच्या आणि महारुद्रच्या चेहऱ्यावर दिसत होते. दरवाजे किलकिले करून, खिडक्या उघडून लोकांनी ही मिरवणूक पाहिली आणि एक जुलमी राजवट संपल्याची दखल घेतली.

थोड्यावेळाने बलभीम चौकाकडून एक रणगाडा आला आणि तो सरळ माळीवेशीकडे गेला. रणगाड्यावर एकच सैनिक बसलेला दिसत होता. अंताजीच्या मशिदीजवळ फुलान्याच्या दुकानाच्या फळीवर दोन- तीन बागवान बसले होते. त्यांची ती नेहमीची गप्पा मारण्याची जागा होती. रणगाडा येताच अभावितपणे ते सर्व उभे राहिले आणि त्यांनी रणगाड्यावरील सैनिकाला सलाम केला. पहिल्याप्रथमच मी रणगाडा पाहत होतो. पण तो लगेच दृष्टीआड झाला. तीन- चार दिवसांपूर्वी जुन्या बाजारच्या वेशीला असलेला जुना लाकडी दरवाजा प्रयत्नपूर्वक बंद करावा म्हणजे भारताचे सैन्य तिकडे येऊ शकणार नाही अशी कल्पना काही लोकांनी केली होती. एक तर साठ- सत्तर वर्षांत कधीच न लावण्यात आलेला दरवाजा आपल्या जागेवरून हलायलाच तयार झाला नाही आणि जरी लागलाच असता तर रणगाड्याने अगदी सहज धक्का दिला असता तरी तो खाली आला असता.

नंतर कळाले की जालना रस्त्याने आलेल्या भारतीय सैनिकांना फारसा प्रतिकार झालाच नव्हता. रस्त्यात आडव्या आलेल्या आणि सांगूनही न ऐकलेल्या दोन- तीन जणांचा बळी घेतल्यानंतर सैन्याची तुकडी सरळ राजुरीवेशीजवळ आली. वेशीच्या बाहेर डाव्या हाताला कलेक्टरचे निवासस्थान होते. त्याला बाहेर बोलावण्यात आले. समोर मारुतीचे देऊळ होते. त्या पाराजवळ कलेक्टर जब्बार आणि पोलिस अधिकाऱ्यांनी शरणगती पत्करली आणि आमच्या गावापुरते युद्ध संपले.

अंधार पडू लागला. रस्त्यावरची दिवाबत्ती करण्यासाठी आज कोणीच उपलब्ध नव्हते. थोड्यावेळाने काही पडदे लावलेल्या बैलगाड्या आणि छकडे चौकाकडून आमच्या घरासमोरून पेठेकडे जाऊ लागले. वेगाने जाणाऱ्या या गाड्या- छकड्यात मुस्लिम स्त्री- पुरुष होते. काही घाबरलेली मंडळी गावात काय होईल या भीतीने जवळच्या खेड्याकडे पळ काढत होती. ज्यांनी भडकवणारी भाषणे केली होती ते चार- पाच दिवसांपूर्वीच हैदराबादकडे

पळून गेले होते. इतर आता जवळपासच्या इतर गावांचा आश्रय घेऊ पाहत होते. बीडहून जवळा किंवा पिंपळनेरला जायला बैलगाडीला त्यावेळी चार- पाच रुपये म्हणजे फार झाले. परंतु त्या संध्याकाळी प्रत्येक गाडीवाल्याने दोनदोनशे रुपये घेतले.

थोडा अंधार अधिक झाला तेव्हा काही सैनिक गावात आले. बाजारतली कोणती दुकाने मुस्लिमांची आहेत याची चौकशी झाली. गावातल्या लोकांनी भोगले पुष्कळ होते. पण ज्यांनी त्यांना त्रास दिला होता त्यांची ही दुकाने नव्हती. लुटालूट करण्याची लोकांची प्रारंभी हिंमत आणि इच्छाही नव्हती. शेवटी काही सैनिकांनीच त्या दुकानांची कुलूपे तोडली, फळ्या उघडून दिल्या अन् मग रस्त्यातल्या बघ्या लोकांनी लूट करायला सुरुवात केली. औरादकरांच्या मालकीच्या दुकानात एक कापडाचे दुकान होते. त्या दुकानाचे कापड बाहेर आले. आमच्या वाड्याच्या दक्षिणेकडे एक- दोन बुटाची दुकाने होती. ती फोडली गेली. रस्त्यावर चपला- बुटांचे जोड आले. असे करू नका, दुकाने फोडू नका असे सांगणारेही थोडे लोक होते. परंतु त्यांचे ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नंतर कोणी राहिले नाही.

आमच्या वाड्याच्या मोठ्या दरवाज्याच्या अगदी समोर बाबासाहेबांचे एक मोठे दुकान होते. बाबासाहेबांचे वडील मुस्लिम असले तरी बाबासाहेब मराठीत बोलत. त्यांच्या दुकानात गल्लीतली काही मंडळी गप्पा मारायलाही बसत. त्या दुकानात फार किमती नसला तरी गावाच्या मानाने बराचसा फॅन्सी माल होता. वासाची तेले, साबण, कंगवे अशा बऱ्याच गोष्टी त्या दुकानात मिळत. तेही दुकान फोडण्यात आले आणि दुकानातला माल थोड्याच वेळात अदृश्य झाला. माझे चुलते या सगळ्या प्रकारात अस्वस्थ होते. बाहेर जाऊ पाहणाऱ्या शेषकाकांना त्यांनी सुरुवातीला आवरून धरले होते. लुटालुटीत भाग घ्यायचा नाही आणि काहीही घरी आणायचे नाही असे त्यांनी बजावले होते.

तासा दोन तासात ही गडबड आटोपली. चुलत्यांना काही शंका आली म्हणून त्यांनी बाहेर जाऊन पाहिले. बाबासाहेबांच्या दुकानातून थोडासा धूर येत होता. दुकान पेटवण्यासाठी तेथीलच गवत जमा करून कोणी तरी काडी लावली होती. चुलत्यांनी ते सर्व विझवले आणि गवत बाहेर आणून टाकले. बाबासाहेबांच्या दुकानातली एक वस्तू मात्र आम्ही न आणताच आमच्या वाड्यात आली. त्यांच्या दुकानात काही रंगीत चित्रे विक्रीला होती. त्यातली एक- दोन चित्रे मालाच्या फेकाफेकीत आमच्या वाड्याच्या दारात येऊन पडली होती. त्या चित्रातले एक गांधीजींचे होते. ते मी घरात घेऊन आलो.

रात्री बाबाबरोबर आम्ही सगळेच गच्चीवर गेलो. दूरवर एक- दोन ठिकाणी जाळ दिसू लागला होता. उजवीकडे नदीच्या काठावर राजगल्ली होती. तेथे मुस्लिम वस्ती होती. त्या भागातून वर आलेल्या ज्वाळा पाहून चुलत्यांनी अंदाज बांधला की अजिमोद्दीन साहेबांचे घर पेटले असावे. अजिमोद्दीन तहसीलदार होते आणि त्यांचा मुलगा बाबांचा चांगला मित्र होता. जुन्या बाजारातील काही दुकाने पेटल्याचे दिसत होते. धोंडापुरात मात्र फारशी जाळपोळ झालेली दिसत नव्हती.

त्या रात्री वाड्यात विलक्षण अस्वस्थता होती. निजामाचे राज्य संपले होते. स्वातंत्र्य आले होते. रझाकारांची गुंडगिरी आता चालणार नव्हती. काका सुटणार होते. मात्र हा आनंद निर्भेळपणे उपभोगता येण्याऐवजी तो विषण्ण करणाऱ्या काही घटनांबरोबर घेऊन आला होता.

सकाळी सगळे गाव उत्स्फूर्तपणे कनकालेश्वराकडे निघाले. कसलेही पूर्वनियोजन न करता एकमेकांना निरोप देऊन ती मिरवणूक निघाली होती. वाजंत्री नव्हते, मलखांब नव्हते पण प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर विलक्षण आनंद होता. अनेकांच्या डोक्यावर पाट आणि त्यावर घरचे गणपती होते. दत्तमंदिरासारख्या ठिकाणी बसवलेले सार्वजनिक गणपतीही त्यात सामील झाले होते. अनेक वर्षे लोकांना गावाच्या सीमेवर असलेल्या कनकालेश्वराचे दर्शन घेता आले होते. एका गुंडाने इतरांच्या आणि सरकारच्या साह्याने त्या देवळाचा ताबाच घेतला होता. कनकालेश्वराचे दर्शन हा बीडच्या लोकांसाठी स्वातंत्र्याचा आणखी एक अर्थ होता. कनकालेश्वराच्या भोवती चहुबाजूने पाणी होते. एक पाण्याच्या मोठ्या कुंडात मध्यभागी देऊळ होते आणि देवळाकडे कुंडातून जाण्यासाठी एक दगडी पूलही होता. अडथळा पाण्याचा नव्हता. गुंडगिरीचा होता. त्या दिवशी तो अडथळा दूर झाला होता. लोकांनी कनकालेश्वराच्या कुंडात गजाननाचे विसर्जन करण्याचे ठरविले होते. मिरवणूक निघाल्यानंतर कुण्यातरी बँडवाल्याने पाहिले आणि घाईघाईने जमतील तेवढे सहकारी बरोबर घेऊन तोही धावतपळत मिरवणुकीत सामील झाला. बंदोबस्त करायला पोलिसच नव्हते; पण त्यांची गरज नव्हती. लोक अतिशय शिस्तीने व शांतपणे चालले होते. 'मोरया रे मोरया, श्री गजानन मोरया' या घोषणेबरोबरच 'भारत माता की जय' याही घोषणा दिल्या जात होत्या. त्या दिवशी कनकालेश्वराला चार- पाच हजार लोक मिरवणुकीने गेले आणि त्यांनी प्रथम त्या महादेवाचे दर्शन घेतले आणि नंतर लोकांनी आपापल्या गणपतीचे कुंडात विसर्जन केले. त्यापूर्वी बिंदुसरा नदीच्या पात्रात थोडेसे खोल पाणी पाहून विसर्जन करावे लागत असे.

मिरवणूक संपवून परत येताना काल रात्री फोडली गेलेली काही दुकाने दिसली. दुपारपर्यंत गावातले व्यवहार हळूहळू पूर्ववत सुरू होऊ लागले. काही दुकानेही उघडली. सायंकाळी दिवे लागणीच्या वेळेला एक- दोन गाड्यातून शेजारच्या अहमदनगर जिल्ह्यातल्या काही पोलिसांनी शहरात फेरफटका मारला. चौकाचौकात गाडी थांबवून ते कुतूहलाने जमलेल्या लोकांशी बोलत. बाहेरून व्यवस्थेसाठी आलेले पोलिस आणि इतर कर्मचारी यांच्यासाठी भोजनाची व्यवस्थाच नव्हती. त्यांनीच सुचवल्यावरून लोकांनी आपापल्या घरून काही भाकरी-पोळ्या, भाजी वगैरे जमा करण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे तासाभरातच घरोघर जमतील तेवढ्या भाकऱ्यापोळ्या तयार झाल्या आणि त्या थांबलेल्या पोलिसांच्या वाहनात पोहोचत्याही झाल्या. गावात पुन्हा एकदा चहलपहल सुरू झाली आणि कालची अस्वस्थता कमी झाली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आणखी वातावरण निवळले. ज्यांचे नुकसान झाले होते त्यांनी आपल्या हानीचा अंदाज घेऊन शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची मदत आणि सहानुभूतीच्या आधारे आपापले व्यापारी संसार पुन्हा उभे केले. बसलेल्या धक्यातून लोक सावरले. काही बाबतीत मात्र चित्र पूर्णतः बदललेले होते. आमच्या गल्लीतला बागवानाचा गनी अरेरावी करायचा. खांद्याला बंदुक लटकून फिरायचा. कामधंदा मात्र काहीच करायचा नाही. आमच्या वाड्याच्या जवळ औरादकरांच्या माडीत स्टेट काँग्रेसचे ऑफिस होते. ऑफिसवर गॅलरीत काँग्रेसचा तिरंगी ध्वज लावलेला होता. त्या ध्वजावर गनीने एकदा गोळी झाडली होती. योगायोगाने मीच त्यावेळी लांब पण गॅलरीतच उभा होतो. थरकाप उडविणारी ती घटना होती. आज घरातून गनी बाहेर पडला तेव्हा त्याची मान खाली होती. खांद्याला बंदुकही नव्हती. आपल्याकडे कुणाचे लक्ष जाऊ नये अशी त्याची इच्छा होती. पण कुणीतरी त्याला पाहिलेच. एक- दोन मुलांनी त्याला धरले. दोन- चार थपडा दिल्या आणि बाजारातल्या सगळ्या दुकानदारांच्या त्याला पाया पडायला लावले. खरे म्हणजे त्याची काही गरज नव्हती. गुंडगिरी शिकविणारे, भडकवणारे पळून गेले होते. आपल्या राजकीय स्वार्थासाठी गुंडप्रवृत्तींना पोसणारे राज्य संपले होते.

गाडी रूळ बदलत होती. थोडासा खडखडाट चार- दोन दिवस होणारच होता.
